

ธรรมสาส์นในพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระมหาธมม อภิธรรมจารี

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Email: roietjournal@gmail.com

บทคัดย่อ

ธรรมสาส์นเป็นกระบวนการหลักในการบัญญัติสิกขาบท ตลอดจนแนวคิดเชิงโครงสร้างของพระวินัยที่สะท้อนคุณค่าสังคม ส่วนในพระสูตร ธรรมสาส์นเป็นกิจที่พระพุทธเจ้าทรงให้การสนับสนุนและเป็นกระบวนการสำคัญในการศึกษาพระพุทธศาสนา รวมถึงการเป็นแหล่งที่มาแห่งพระสูตรอันมีสาระสำคัญเชื่อมโยงกับบริบทแวดล้อมและภูมิหลังของตัวบุคคลอย่างน่าสนใจ

ภายหลังพุทธปรินิพพาน ธรรมสาส์นเป็นเครื่องมือในกระบวนการชำระพระพุทธศาสนาตลอดจนเป็นกลไกหลักในการสังคายนา ที่ผู้เป็นประธานในการสังคายนาทำหน้าที่สอบถามพระเถระที่เชี่ยวชาญในแต่ละปัญหาซึ่งคำตอบเหล่านี้มีการท่องจำและสวดสาธยายเป็นการรับรองจากผู้ร่วมประชุมสังคายนา โดยเฉพาะการสังคายนาครั้งที่ 3 ที่มีการแต่งขยายความคัมภีร์กถาวัตถุ ที่เป็นรูปแบบของการถามและตอบปัญหาเพิ่มเติมด้วยไวด้วย

ในสังคมไทยปรากฏหลักฐานเรื่องธรรมสาส์นในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชโดยอาศัยเค้าโครงจากพระสูตรที่พระเจ้าแผ่นดินบางพระองค์ทูลถามปัญหาต่อพระผู้มีพระภาคเจ้ากับคัมภีร์มิลินทปัญหา การรักษารูปแบบเชิงประเพณี เช่น การเทศน์แจจ เทศน์ปุจฉาวิสัชนา เป็นต้น ตลอดจนมีการนำมาประยุกต์ใช้ในกระบวนการพัฒนาจิตอย่างเป็นรูปธรรมในแวดวงวิปัสสนากัมมัฏฐาน

คำสำคัญ: ธรรมสาส์น; พระพุทธศาสนาเถรวาท

Dhammasakaccha In Buddhism

Phramaha Rom Anudhammachari

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Email: roietjournal@gmail.com

Abstract

The Dhammasāṅkacchā is the main process of regulation of the disciplinary rules of the monk. Including the idea of the structure of Vinaya which show the value of society. In Sutta, Dhammasāṅkacchā is the duty that the Lord Buddha supports and it is the important process of the study of Buddhism. Moreover, it is the source of the Sutta which has the main idea connected to the background of the people noticeably

After the Lord Buddha passed away, Dhammasāṅkacchā is the equipment in the process of the revise of Buddhism including being the protocol of the revise. The duty of the president in the Buddhism revise is to ask question to the venerable who is professional in each chapter. The answer will be memorized and chanted which is to be confirmed by the assembly of the meeting. Especially in the 3rd revise, there is a writing of Kathāvatthu which is in the form of question and answer.

In Thai society, there is an evidence of Dhammasāṅkacchā in the reign of King Narai. It is from the structure of the Sutta that the kings asked question to the Lord Buddha and Milinda Panha scripture, the maintenance of tradition such as preaching and preaching by asking and answering questions etc., Including to adapt it to be used in the process of mind development in Vipassana Meditation.

Keywords: Dhammasāṅkacchā; Theravāda Buddhism

บทนำ

การสื่อสาร เป็นพื้นฐานและทักษะที่จำเป็นของสังคม สังคมจะดำรงอยู่อย่างสงบสุขได้ต้องอาศัยปัจจัยหลายประการ อาทิ สัมพันธภาพที่ดีระหว่างสมาชิกของสังคม การสร้างปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกเพื่อเรียนรู้รับรู้และสนองตอบความต้องการของกันและกัน รวมทั้งการสร้างความเข้มแข็งให้เกิดขึ้นกับสังคมของตน ดังนั้น จึงเป็นสิ่งจำเป็นของสังคมที่จะเอื้อให้สมาชิกของสังคมและสังคมดำรงอยู่ (สุรัตน์ ตรีสุกุล, 2547) เปรียบเสมือนเส้นเลือดที่หล่อเลี้ยงสังคม ถ้าปราศจากการสื่อสาร สังคมก็ไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่หรือแม้แต่จะดำรงอยู่ได้ (เสถียร เขยประทับ, 2531)

ในมุมมองของศาสนา การสื่อสารเป็นกระบวนการที่มีบทบาทอย่างสำคัญยิ่งและกล่าวได้ว่าทุกศาสนาในโลกเกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้โดยอาศัยการสื่อสาร อย่างไรก็ตาม การสื่อสารเพื่อการเผยแผ่ทางพระพุทธศาสนาตั้งแต่ยุคพุทธกาลที่พบเห็นโดยทั่วไปมักเป็นไปในลักษณะของการสื่อสารทางเดียว (One - way Communication) ในรูปแบบมุขปาฐะ ซึ่งเห็นได้อย่างชัดเจนจากการใช้คำเรียกผู้นำลัทธิศาสนาเป็นศาสดา (ผู้แสดง, ผู้สอน) ผู้รับการแสดงธรรมเป็นสาวก (ผู้ฟัง) ทั้งนี้ เนื่องมาจากการที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระสาวกที่สำคัญในยุคแรกเป็นผู้บรรลุคุณธรรมพิเศษซึ่งสามารถหยั่งรู้วาระจิตผู้ฟัง (เจโตปริยญาณ) ดังนั้น จึงปรากฏว่าการเผยแผ่ธรรมลักษณะดังกล่าวจึงสามารถประสบผลสำเร็จได้เป็นอย่างดี

ในยุคหลังถึงพุทธกาลพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาที่สามารถบรรลุคุณธรรมขั้นสูงพบหาได้น้อย ขณะที่ผลการวิจัยจากสาขาวิชานิเทศศาสตร์พบว่า การสื่อสารทางเดียวเป็นปัญหาหรือช่องว่างในการสื่อสารเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาของสถาบันสงฆ์ไทยและมีส่วนสำคัญที่อาจทำให้คนไทยหรือสังคมไทยเห็นห่างจากธรรมะ เพราะมีข้อเท็จจริงว่า พระสงฆ์ที่เป็นองค์ปาฐก (ผู้ส่งสาร) ส่วนมากมักทำการเทศน์หรือถ่ายทอดธรรมะ (ส่งสาร) โดยขาดหลักและวิธีการตลอดจนรูปแบบที่เหมาะสม มิได้มีการวิเคราะห์ผู้ฟัง (ผู้รับสาร) ที่เป็นเป้าหมายส่วนใหญ่ของการเทศน์แต่ละครั้ง ขาดความรู้และประสบการณ์ในด้านการพูดต่อสาธารณชน ใช้ศัพท์ภาษาบาลีที่เข้าใจยากมากเกินไป นิยายประกอบหรือตัวอย่างประกอบล้าสมัย ไม่เห็นจริงไม่อาจเปรียบเทียบกับสังคมปัจจุบันได้ (ปิ่นนิตดา นพพานวัน, 2533)

อย่างไรก็ดี จากการศึกษาพบว่า พระพุทธศาสนามีรูปแบบการสื่อสารสองทาง (Two - way Communication) ด้วยเช่นกัน โดยพระพุทธเจ้าทรงใช้กระบวนการสื่อสารสองทาง ที่เรียกว่า ธรรมสากัจฉา เป็นกลไกหลักในการแสดงธรรมและบัญญัติพระวินัยและยังรูปแบบของการแสวงหาความรู้ การเผยแผ่ตลอดจนการสังคายนาในยุคหลังพุทธกาลด้วย นอกจากนี้ ยังอาจเป็นทางเลือกที่สามารถชดเชยข้อบกพร่องด้านการสื่อสารเชิงพุทธปัจจุบัน ดังนั้น การศึกษาแนวคิดและบทบาทของธรรมสากัจฉาในพระพุทธศาสนาเถรวาทจึงเป็นสิ่งที่น่าสนใจสำหรับการพัฒนาและตอบสนองต่อปรากฏการณ์สังคมในอนาคต

ความเป็นมา

ธรรมสากัจฉาเป็นธรรมข้อหนึ่งในคาลาที่ 8 แห่งมงคลสูตร (ขุ.ข. (ไทย) 25/10/8) ที่แสดงความเป็นมงคลในทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาทและได้รับการตีความในอรรถกถาตักกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า การสนทนากันอันเป็นไปด้วยสามารถการถามปัญหาและแก้ปัญหาชื่อว่า ธรรมสากัจฉา (มโน. ปุ. 2/438) โดยนัยนี้ พระธรรมวินัยที่มาจากพระพุทธวจนะหรือพระดำรัสของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งเกิดขึ้นต่างกรรมต่างวาระและบริบทแวดล้อมต่างๆ ที่ได้รับการบันทึกในพระไตรปิฎกตลอดจนแหล่งความรู้ที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา โดยองค์รวมจึงมีหลักแหล่งที่มาจากธรรมสากัจฉา โดยเฉพาะในแง่วินัยที่ถูกนำมาใช้เป็นกลไกสำคัญในกระบวนการบัญญัติสิกขาบท กล่าวคือ เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทราบเหตุอันควร จะโปรดให้ประชุมสงฆ์แล้วทำการซักถาม เมื่อปรากฏข้อเท็จจริงจึงตรัสโทษพร้อมทั้งแสดงธรรมมีกถาตามสมควรแก่กรณีและจะ

ทรงบัญญัติสิกขาบทขึ้น โดยความเห็นพ้องของผู้ร่วมประชุม (วิ.มหา. (ไทย) 1/21/13) การเป็นระเบียบบังคับ และข้อกำหนดเชิงปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ตลอดจนเป็นกระบวนการหลักผ่านโครงสร้างของสังคมสงฆ์ที่แยกย่อยไปตามลำดับความสำคัญในการระดับหมู่คณะ หรือสังฆกรรม นอกจากนี้ยังพบว่า ธรรมสากัจฉา ยังมีบทบาทในฐานะเป็นต้นธารที่มาแห่งพระสูตรทั้งหลาย ตลอดจนเป็นวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในรูปแบบหนึ่งที่ปรากฏหลายแห่งในพระไตรปิฎกที่สามารถเข้าถึงรายละเอียดได้มากกว่าวิธีทั่วไปและมักประสบผลสำเร็จเสมอ (ธีรวัศ บำเพ็ญบุญบารมี, 2540) ดังนั้นการศึกษาแนวคิดและบทบาทของธรรมสากัจฉาในมิติพระพุทธศาสนา จึงเป็นสิ่งที่ควรศึกษา วิเคราะห์ และพัฒนาเพื่อนำมาปรับใช้อย่างเหมาะสมในบริบทของสังคมปัจจุบัน ขณะเดียวกันก็พบว่า เป็นกระบวนการสำคัญประการหนึ่งที่สามารถยึดถือปฏิบัติเป็นแนวทางดำเนินไปสู่การบรรลุอุดมคติทางพระพุทธศาสนาได้ด้วยเช่นกัน (อง.จตุกก. (ไทย) 21/147/211)

แนวคิดเรื่องธรรมสากัจฉาในพระวินัยปิฎก

ในพระวินัยปิฎกพบเงื่อนไขสำคัญที่สะท้อนแนวคิดในการบัญญัติสิกขาบทอย่างมีนัยสำคัญ กล่าวคือ ในภิกขุวิวัฏฏ์ปรากฏเหตุการณ์ขณะพระสารีบุตรกราบทูลขอการบัญญัติสิกขาบทโดยมุ่งต่อเสถียรภาพของพระพุทธศาสนา อย่างไรก็ดี ในกรณีนี้ พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธต่อการร้องขอดังกล่าวโดยให้เหตุผลว่า จะทรงรอให้มีเหตุอันควรเกิดขึ้นจึงบัญญัติสิกขาบทและยกปาดิโมกข์ขึ้นแสดง (วิ.มหา. (ไทย) 1/21/13) โดยได้รับอรรถาธิบายในเวลาต่อมาว่า

คนทั้งหลายอาจไม่เห็นด้วยต่อพระบัญญัติโดยไม่มีเหตุอันควร เพราะไม่เห็นความเป็นไปได้ที่ภิกษุทั้งหลายผู้ละเครื่องอาภรณ์ ทรัพย์สินสมบัติหรือกระทั่งราชสมบัติออกบวชด้วยความเลื่อมใสในธรรมและเคารพต่อแบบแผนการประพฤติของพระองค์โดยไม่คำนึงถึงชีวิตและร่างกาย จะละเมิดต่อสิกขาที่ทรงบัญญัติขึ้น เหมือนนายแพทย์เรียกบุคคลที่ยังไม่เกิดหัวฝีขึ้นมามีการผ่าตัดรักษาจนสำเร็จ ก็ไม่เป็นที่ยอมรับจากผู้รับการรักษา (วิ.มหา.อ. (ไทย) 1/354-358)

และเห็นได้อย่างชัดเจนจากกระบวนการบัญญัติสิกขาบทจากกรณีที่มีผู้ติเตียนพฤติกรรมของภิกษุ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบเรื่องนั้นจึงโปรดให้ประชุมสงฆ์และทรงสอบถามเรื่องราวจนทราบชัดเจนแล้ว จึงตรัสโทษและชี้แจงธรรมีกถาตามสมควรแก่กรณีและยกสิกขาบทขึ้นแสดง (วิ.มหา. (ไทย) 1 /84/74)

สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ในการบัญญัติพระวินัย ที่ครอบคลุมไปถึงประโยชน์ของสงฆ์โดยรวม บุคคล ตลอดจนพระศาสนา คือ

ประโยชน์แก่สงฆ์หรือส่วนรวม

(1) เพื่อความรับว่าติแห่งสงฆ์ คือ เพื่อความเรียบร้อยดีงามแห่งสงฆ์ ซึ่งได้ทรงชี้แจงให้มองเห็นคุณโทษแห่งความประพฤตินั้นๆ ชัดเจนแล้ว จึงทรงบัญญัติสิกขาบทขึ้นไว้โดยความเห็นร่วมกัน

(2) เพื่อความผาสุกแห่งสงฆ์

ประโยชน์แก่บุคคล

(3) เพื่อข่มบุคคลผู้เกียติ คือ เพื่อกำราบคนผู้ดื้อน ประพฤติทราม

(4) เพื่อความอยู่ผาสุกแห่งเหล่าภิกษุผู้มีศีลดีงาม

ประโยชน์แก่ความบริสุทธิ์ หรือแก่ชีวิต ทั้งทางกายและทางใจ

(5) เพื่อปิดกั้นอาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในปัจจุบัน คือ เพื่อระงับปิดทางความเสื่อมเสีย ความทุกข์ ความเดือดร้อน ที่จะมีในปัจจุบัน

(6) เพื่อบำบัดอาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในอนาคต คือ เพื่อแก้ไขมิให้เกิดความเสื่อมเสีย ความทุกข์ความเดือดร้อน ที่จะมีมาในภายหน้าหรือภพหน้า

ประโยชน์แก่ประชาชน

(7) เพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส

(8) เพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นไปของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว

ประโยชน์แก่พระศาสนา

(9) เพื่อความตั้งมั่นแห่งศีลธรรม

(10) เพื่ออนุเคราะห์วินัย คือ ทำให้มีบทบัญญัติสำหรับใช้เป็นหลักเกณฑ์จัดระเบียบของหมู่ สนับสนุนความมีวินัยให้หนักแน่นมั่นคงยิ่งขึ้น (วิ.มหา.(ไทย) 1/30/28-20, พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ.ปยุตฺโต, 2557)

นอกจากนี้ ยังได้ทรงกำหนดมีพระพุทธานุญาตระเบียบการในวันอุโบสถจากการทูลขอของ พระเจ้าพิมพิสารเพื่อให้มีประชุมกันทุกวัน 14 คำ 15 คำ และ 8 คำแห่งปักษี (วิ.ม. (ไทย) 4/132/207-200) และให้มีการประกอบศาสนกิจตามวัตถุประสงค์ กล่าวคือ การประชุมกันกล่าวธรรมและฟังธรรม การสมาทาน อุโบสถของคฤหัสถ์และอุโบสถ คือ การฟังพระปาฏิโมกข์ของภิกษุ ในวันพระจันทร์เพ็ญและวันพระจันทร์ ดับ (วิ.ม. (ไทย) 4/132/242) ตลอดจนมีพระพุทธานุญาตให้ทำอุโบสถเป็นวาระพิเศษ ในคราวที่ภิกษุแตก สามัคคีกัน แล้วกลับมาปรองดองเข้ากันได้อีก เช่น ภิกษุชาวเมืองโกสัมพี (วิ.ม. (ไทย) 5/451 – 457/353 – 363) เพื่อเป็นการสมานสามัคคีของภิกษุ เรียกว่า "สามัคคีอุโบสถ" (วิ.ม. (ไทย) 5/475/333 – 305)

โดยเฉพาะการทำอุโบสถของสงฆ์ที่ถือเป็นแบบแผนปฏิบัติประเพณีร่วมกันของภิกษุสงฆ์ที่คอยกระตุ้น เตือนสำนึกของพระภิกษุอย่างสม่ำเสมอทุกปักษ์ หรือแม้พระภิกษุที่ไม่สนใจศึกษาพระวินัยก็จะสามารถทราบ บทบัญญัติแต่ละสิกขาบทได้จากการฟังปาฏิโมกข์ในวันอุโบสถ ซึ่งเป็นเหตุผลที่ภิกษุจะอ้างว่าไม่รู้บทบัญญัติใน ปาฏิโมกข์ไม่ได้ (วิ.มหา.(ไทย) 2/434/641) และสำหรับพระอรหันต์ การเข้าร่วมทำอุโบสถนอกจากจะเป็นการ ช่วยรักษาพุทธประเพณีแล้ว ยังมีส่วนในการแนะนำภิกษุอื่น เมื่อเกิดปัญหาเกี่ยวกับพระวินัยในที่ประชุมสงฆ์ ด้วย

อนึ่ง ในการนี้ มีพระพุทธานุญาตให้นำสิกขาบทที่ทรงบัญญัติขึ้นเป็นปาฏิโมกข์เทศและเป็น อุโบสถกรรมของภิกษุ โดยการแสดงสิกขาบทแล้วประกาศสอบถามถึงอาบัติของภิกษุแต่ละรูปในที่ประชุม 3 ครั้ง หากภิกษุใครระลึกได้ แต่ไม่ยอมเปิดเผยอาบัติของตนก็จะต้องอาบัติเนื่องด้วยสัมปชานมุสาวาท (วิ.มหา. (ไทย) 2/2-3/186-187, วิ.มหา. (ไทย) 4/133-135/200-210)

นอกจากนี้ ยังได้ทรงกำหนดให้มีการประชุมสงฆ์ หรือเรียกตามศัพท์ว่า สังฆกรรม อันหมายถึง กรรมที่ สงฆ์จะพึงทำ, กิจของสงฆ์ หรือกรณีกิจซึ่งเป็นหน้าที่ของสงฆ์ กล่าวคือ สงฆ์จะต้องรับรู้ในกรรมที่ทำนั้นๆ คำสวดที่ใช้ในสังฆกรรมประกอบด้วย

(1) ญัตติ คำเผด็จสงฆ์ คือ การประกาศให้สงฆ์ทราบว่า ต่อไปนี้ จะทำอะไร เรื่องอะไร (พระธรรมกิตติวงศ์, 2548)

(2) อนุสาวนา คือ คำประกาศขอปรึกษาและขอมติหรือขออนุมัติเรื่องใดเรื่องหนึ่ง (พระธรรมกิตติ วงศ์, 2548) อันหมายถึง คำสวดหาหรือและตกลงว่ากรรมที่ทำนั้น เห็นสมควรจะทำหรือไม่ จะมีใครคัดค้าน หรือไม่ ถ้ามีใครคัดค้านก็ต้องคัดค้านขึ้นในท่ามกลางสงฆ์ แต่ถ้านิ่งอยู่ ถือว่าตกลงให้ทำกรรมนั้นได้

ตามลำดับความสำคัญของเรื่องที่น่าเข้าพิจารณาในที่ประชุมสงฆ์ คือ

(1) อปโลกนกรรม กรรมที่ทำด้วยการบอกกันในที่ประชุมสงฆ์, การปรึกษาหารือ (พระธรรมกิตติ วงศ์, 2548) ไม่ต้องตั้งญัตติและสวดอนุสาวนา (พระธรรมกิตติวงศ์, 2548)

(2) ญัตติกรรม กรรมที่ทำการตั้งญัตติ คือ คำประกาศให้สงฆ์ทราบเพื่อทำกิจของสงฆ์ร่วมกัน การประชุมที่มีการสวดตั้งเรื่องที่จะประชุม (พระธรรมกิตติวงศ์, 2548) ไม่ต้องสวดอนุสาวนา

(3) ญัตติทุติยกรรม กรรมที่ทำการตั้งญัตติแล้ว สวดอนุสาวนาหนึ่งเดียว

(4) ญัตติจตุตถกรรม กรรมที่ทำการตั้งญัตติแล้ว สวดอนุสาวนา 3 จบ (วิ.ม.(ไทย) 5/474/368 - 360)

นอกจากรูปแบบเชิงโครงสร้างของสังคมสงฆ์ที่มีธรรมสาส์นจำแนกเป็นกลไกขับเคลื่อนที่สำคัญดังกล่าวแล้ว ยังมีการกล่าวถึงการวางรูปแบบของกระบวนการธรรมสาส์นจำแนกเป็นการเฉพาะด้วยเช่นกัน ดังปรากฏในสังฆาติเสสข้อที่ 8 แห่งมหาวิงค์ว่า

พระทัพพมัลลบุตรซึ่งได้รับการสมมติจากสงฆ์ได้ทำการจัดเสนาสนะสำหรับภิกษุที่มีลักษณะคล้ายกัน คือ จัดเสนาสนะสำหรับภิกษุผู้เล่าเรียนพระสูตรในกลุ่มเดียวกันเพื่อให้สอบสวนพระสูตรร่วมกัน สำหรับภิกษุผู้ทรงวินัยไว้ด้วยกันเพื่อจะได้วินิจฉัยข้อวินัยร่วมกันและ สำหรับภิกษุผู้เล่าเรียนพระอภิธรรมไว้กลุ่มเดียวกันเพื่อให้สนทนาพระอภิธรรมร่วมกัน (วิ. มหา. (ไทย) 1/382/806)

จากกรณีนี้ สะท้อนให้เห็นบทบาทของธรรมสาส์นจำแนกในการเป็นแหล่งสำคัญในการศึกษาพระธรรมวินัย โดยเฉพาะในรูปแบบมุขปาฐะที่เปิดกว้างต่อการแสวงหาความรู้ การตีความ การอธิบาย ตลอดจนการระดมความคิดเห็นร่วมกันได้อย่างครอบคลุมลึกซึ้งและเป็นอุปการะแก่การศึกษาวิชาการพระพุทธศาสนาในเวลาต่อมา

ขณะเดียวกัน ก็ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทให้สอดคล้องกับเรื่องที่ต้องการสนทนาสำหรับภิกษุณีด้วยเช่นกัน ดังปรากฏในบทบัญญัติแห่งภิกษุณีวิงค์ ฉัตตปาหนวรรค สิกขาบทที่ 12 ว่า

ภิกษุณี ผู้ถามปัญหากับภิกษุ ขอโอกาสอันใดต้องถามอันนั้น ถ้าขอโอกาสถามพระสูตรแล้วกลับไปถามพระวินัยก็ดี ถามพระอภิธรรมก็ดี ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ขอโอกาสถามพระวินัยกลับไปถามพระสูตรหรือพระอภิธรรม ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ขอโอกาสถามพระอภิธรรม กลับไปถามพระสูตรหรือพระวินัยต้องอาบัติปาจิตตีย์ (วิ.ภิกษุณี. (ไทย) 3/1210/360-361)

เพื่อเป็นระเบียบข้อประพฤติในการตั้งประเด็นคำถามได้อย่างถูกต้องตามความรู้ ความถนัดของภิกษุผู้ตอบ ที่นอกจากจะเป็นการเอื้อต่อความสะดวกในการตอบปัญหาแล้วยังเป็นไปเพื่อความเลื่อมใสในอนาคตสำหรับภิกษุณีบริษัทด้วย

จากการศึกษาธรรมสาส์นจำแนกในพระวินัยปิฎกพบว่า พระพุทธเจ้าทรงบูรณาการเหตุในการบัญญัติสิกขาบทกับกระบวนการธรรมสาส์นจำแนกได้อย่างมีประสิทธิภาพ มีประโยชน์ครอบคลุมในหลากหลายมิติ ทั้งในแง่การเป็นเครื่องมือตอบสนองกลไกทางสังคมในกรณีที่เกิดปมขัดแย้งขึ้นภายในสังคมสงฆ์ การเปิดโอกาสให้ผู้กระทำความบริสุทธิ์ การเป็นกรณีศึกษาสำหรับภิกษุต่อเป้าหมายการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ ในแง่ความชอบธรรมของบทบัญญัติอันเป็นมาตรฐานทางจริยธรรมที่สอดคล้องกับจุดมุ่งหมายในการบัญญัติสิกขาบทซึ่งครอบคลุมไปถึงประโยชน์ของสงฆ์ ตัวบุคคล ความบริสุทธิ์แห่งพรหมจรรย์ ประชาชนและพระพุทธศาสนา ตลอดจนทรงใช้เป็นโอกาสในการชี้แนวทางการพัฒนาภิกษุเพื่อความเจริญงอกงามในพระธรรมวินัยของพระองค์ ขณะเดียวกันก็ทรงปกป้องผู้ประพฤติโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ในฐานะเป็นต้นบัญญัติ (วิ.มหา. (ไทย) 2/603/677) ของสิกขาบทนั้นๆ

นอกจากนี้ แล้วธรรมสาส์นจำแนกยังถูกนำมาใช้ในกระบวนการทางวินัยกรรมสำหรับภิกษุที่ดำเนินการระดับหมู่คณะ หรือสังฆกรรม ในลักษณะการประกาศให้รับทราบ การถามความเห็นและตกลงกันตามสมควร แก่ความหนักเบาของแต่ละกรณี รวมไปถึงการนำมาใช้เป็นระเบียบการศึกษาพระพุทธศาสนาในหมู่บริษัท

แนวคิดเรื่องธรรมสาส์นในพระสุตตันตปิฎก

ในมงคลสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสว่า "ธรรมสาส์นเป็นมงคลอันสูงสุด" (ขุ.ข. (ไทย) 25/10/8) โดยมีอธิบายความเป็นมงคลข้อนี้ว่า "เพราะเป็นเหตุแห่งคุณทั้งหลายมีความฉลาดในอาคมคือนิกายทั้ง 5 เป็นต้น" (ขุ.ข.อ. (ไทย) 1/207) และมีพระพุทธดำรัสรับรองไว้ในปาสราลีสูตรตอนหนึ่งว่า

เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทราบว่ ภิกษุสนทนากันจบแล้วจึงเสด็จเข้าไปประทับนั่งและตรัสถามเรื่องราวที่สนทนา หลังทรงทราบจึงมีพระพุทธดำรัสสนับสนุนว่า ภิกษุผู้คบหาด้วยศรัทธา นั่งสนทนาธรรมมีกถากันเป็นความประพาสสมควร และเมื่อภิกษุทั้งหลายนั่งประชุมกัน ควรทำกิจ 2 อย่าง คือ ธรรมสาส์นหรือหนึ่งแบบพระอรหิยะ (ม.ม. (ไทย) 12/273/205-206)

สอดคล้องกับพระดำรัสสนับสนุนให้ภิกษุกระทำธรรมสาส์นอย่างสม่ำเสมอเพราะเป็นแนวทางสำคัญประการหนึ่งที่สามารถนำไปสู่เป้าหมายหลักทางพระพุทธศาสนา กล่าวคือ ความสิ้นอาสวะ (อง.จตุกก. (ไทย) 21/147/211) ได้ตามลำดับ

นอกจากนี้ ธรรมสาส์นยังจัดอยู่ในฐานะเป็นมูลรากของพระสูตร คือ เป็นต้นธารแห่งสูตรทั้งหลายด้วยเช่นกัน ดังมีการรวบรวมมูลเหตุแห่งพระสูตรไว้ 4 ประการ คือ

1) เกิดเพราะอหิยาภัยของตนเอง เช่น ในทวยตานุปัสสนาสูตร พระผู้มีพระภาคทรงทำการอนุเคราะห์ภิกษุบริษัท โดยตั้งทรงคำถามต่อภิกษุซึ่งนั่งประชุมกันในที่นั้นว่า "หากถูกถามว่า การพึงอริยธรรมมีประโยชน์อะไร ควรตอบว่า มีประโยชน์ให้รู้จักธรรมแยกออกเป็น 2 คู่ตามความเป็นจริง (ขุ.สุ. (ไทย) 25/720/672)

2) เกิดเพราะอหิยาภัยของผู้อื่น เช่น ในเมตตสูตรตรัสถึงภิกษุผู้บำเพ็ญสมณธรรมในป่าว่า ผู้มุ่งหวังบรรลุสันตพ (ขุ.ข.อ. (บาลี) 0/212) ควรทำกรณียกิจ (ขุ.ข.อ. (บาลี) 0/212) เป็นผู้อาจหาญ ชื่อตรงเคร่งครัด ว่องไว อ่อนโยนและไม่เย่อหยิ่ง ควรเป็นผู้สันโดษ เลี้ยงง่าย มีกิจน้อย (ขุ.ข.อ. (บาลี) 0/216) มีความประพฤติเบา (ขุ.ข.อ. (บาลี) 0/216) มีอิทธิยศบ มีปัญญารักษาตน ไม่คะนอง (ขุ.ข.อ. (บาลี) 0/217) ไม่ยึดติดในตระกูล ไม่ควรประพฤติกุศลความเสียหายที่จะเป็นเหตุให้วิญญูชนติเตียนและควรแผ่เมตตาในสัตว์ทั้งหลายทั้งชั้นบน (ขุ.ข.อ. (บาลี) 0/223) ชั้นล่าง (ขุ.ข.อ. (บาลี) 0/223) และชั้นกลาง (ขุ.ข.อ. (บาลี) 0/223, ขุ.สุ. (ไทย) 25/1-10/20-22)

3) เกิดเพราะเกิดเรื่องขึ้น เช่น ในอุคคสูตร ทรงยกย่องอุคคคหบดีเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมน้าอัครรรย 8 ประการ ในภิกษุบริษัท (อง.อฏฐก. (ไทย) 23/21/257-250)

4) เกิดเพราะอำนาจแห่งคำถาม (ส.นิ.อ. (ไทย) 2/7) เช่น ในวัมมิกสูตร แสดงเรื่องเทวดาผูกปริศนาปัญหาถามต่อท่านพระกุมารกัสสปะเพื่อให้ไปทูลถามต่อพระผู้มีพระภาคเจ้า (ม.ม. (บาลี) 12/201/100-200)

นอกจากนี้ยังพบว่า ในขณะที่ภิกษุทำธรรมสาส์นกันอยู่นั้น บางคราวพระผู้มีพระภาคเสด็จมาก็อาจมีการทูลถามข้อสงสัยเล็กน้อย เช่น คำยากในพระสูตรที่ตรัสผ่านไป คำตรัสอธิบายปลีกย่อยต่างๆ เหล่านี้แม้ไม่จัดเป็นสูตรหนึ่ง แต่พระสงฆ์ก็ถือเป็นมาตรฐานในการอธิบายพระสูตรนั้นๆ แก่ศิษย์ด้วย (พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ.ปยุตโต, 2558)

จากการศึกษาธรรมสาส์นในพระสุตตันตปิฎกพบว่า ธรรมสาส์นได้รับการยอมรับเป็นมงคลสูงสุดประการหนึ่งและมีพระพุทธดำรัสสนับสนุนส่งเสริมให้ภิกษุทำธรรมสาส์น ตลอดจน เป็นกระบวนการสำคัญอันนำไปสู่การบรรลุอุดมคติในทางพระพุทธศาสนา ในขณะเดียวกัน ธรรมสาส์นก็จัดอยู่ในฐานะเป็น

ต้นธารแห่งพระสูตรและเป็นแหล่งศึกษาสำคัญในการรวบรวมคำอธิบายของพระสูตรต่างๆ ในรูปแบบมุขปาฐะด้วย

แนวคิดเรื่องการสนทนาในกรอบธรรมสภาจฉา

การกำหนดกรอบธรรมสภาจฉา เป็นสิ่งสำคัญต่อการอยู่ร่วมกันของหมู่คณะ โดยเฉพาะการอยู่ร่วมกันในรูปแบบสังคมสงฆ์ที่ทรงสนับสนุนให้ภิกษุมีการสื่อสารเพื่อสร้างปฏิสัมพันธ์ระหว่างกัน ดังนั้นการศึกษาเพื่อทราบเจตจำนงของการสื่อสารแบบสองทางตามทฤษฎีของพุทธศาสนาจึงเป็นสิ่งจำเป็น เพื่อสร้างความเข้าใจต่อกระบวนการธรรมสภาจฉาอย่างถูกต้องอันจะนำไปสู่กรอบการปฏิบัติที่สอดคล้องตามเจตนารมณ์ของพระพุทธศาสนาได้อย่างแท้จริง ทั้งนี้ จากการศึกษาพบว่าพระพุทธเจ้าตรัสเรื่องที่ควรสนทนายระหว่างภิกษุในบริบทต่าง ๆ ดังนี้ ตรัสแนะนำโดยตรง เช่น ในติรัจฉานกถาสูต พระผู้มีพระภาคตรัสห้ามการพูดคุยเรื่องราวเป็นติรัจฉานกถา (ที.สี.อ. (บาลี) 17/84 ; ดูเพิ่มเติมใน ที.สี. (ไทย) 0/18/7) ในหมู่ภิกษุและตรัสแนะนำให้ภิกษุพูดคุยกันถึงเรื่องราวปรารภอริยสัจ (ส.ม. (ไทย) 10/1080/580-500) นอกจากนี้ในกถาวัตถุสูตร พระผู้มีพระภาคทรงดำหนิการพูดคุยในติรัจฉานกถาแล้ว ตรัสแนะนำเรื่องสำหรับพูดคุยในหมู่ภิกษุไว้อีกแห่งหนึ่ง คือ (1) ถ้อยคำที่ชักนำไปปรารภนาน้อย (2) ถ้อยคำที่ชักนำไปมีความสันโดษ (3) ถ้อยคำที่ชักนำไปมีความสงัดกายและใจ (4) ถ้อยคำที่ชักนำไปไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ (5) ถ้อยคำที่ชักนำไปมุ่งมั่นทำความเพียร (6) ถ้อยคำที่ชักนำไปตั้งอยู่ในศีล (7) ถ้อยคำที่ชักนำไปทำจิตให้ตั้งมั่น (8) ถ้อยคำที่ชักนำไปเกิดปัญญา (9) ถ้อยคำที่ชักนำไปทำให้พ้นจากกิเลสและความทุกข์ (10) ถ้อยคำที่ชักนำไปสนใจและเข้าใจเรื่องความรู้ความเห็นในภาวะที่หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ (อง.ทสก. (ไทย) 24/60/138)

จากทั้งสองสูตรนี้ มีพระดำรัสห้ามมิให้ภิกษุพูดคุยกันในเรื่องราวที่เป็นติรัจฉานกถา คือ ไม่ควรนำมาเป็นข้อถกเถียงสนทนากัน ที่เป็นเหตุให้เกิดความฟุ้งซ่าน เสียเวลา 10 ประการ อันได้แก่ (1) เรื่องพระราช (2) เรื่องโจร (3) เรื่องมหาอำมาตย์ (4) เรื่องกองทัพ (5) เรื่องภัย (6) เรื่องการรบ (7) เรื่องข้าว (8) เรื่องน้ำ (9) เรื่องผ้า (10) เรื่องที่นอน (11) เรื่องดอกไม้ (12) เรื่องของหอม (13) เรื่องญาติ (14) เรื่องยาน (15) เรื่องบ้าน (16) เรื่องนิคม (17) เรื่องนคร (18) เรื่องชนบท (19) เรื่องสตรี (20) เรื่องบุรุษ (21) เรื่องคนกล้า (22) เรื่องตลก (23) เรื่องทำน้ำ (24) เรื่องคนที่ล่วงลับไปแล้ว (25) เรื่องเบ็ดเตล็ด (26) เรื่องโลก (27) เรื่องทะเล (28) เรื่องความเจริญและความเสื่อม (อง.ทสก. (ไทย) 24/60/150-152) ซึ่งเป็นถ้อยคำที่ไม่นำไปสู่นิพพาน หรือแม้กระทั่งสวรรค์ (ที.สี.อ. (บาลี) 17/84 ; ที.สี. (ไทย) 0/18/7) พร้อมทั้งตรัสแนะนำให้พูดคุยในเรื่องที่จะนำไปสู่ความรู้ เห็นตามความเป็นจริงของธรรมชาติ และแนวทางปฏิบัติที่จะให้เกิดความรู้ เพื่อได้ความรู้ธรรมและเพื่อความออกจากทุกข์ (พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ.ปยุตโต, 2557) ที่สอดคล้องกับคุณลักษณะเฉพาะของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาเป็นวัตรที่พึงปฏิบัติต่อกัน เช่น หลังการบรรพชาอุปสมบท ภิกษุที่ยังไม่บรรลุนิพพานไม่มีผู้คอยให้คำแนะนำการประพฤติปฏิบัติ จึงเกิดความไม่เรียบร้อยขึ้นในหมู่คณะและไม่เป็นไปเพื่อความเลื่อมใส เมื่อทรงทราบเช่นนั้นจึงทรงกำหนดให้ถือนิสสัยกับอุปัชฌาย์ โดยให้อุปัชฌาย์และสัทธิวาสิก ตั้งจิตต่อกันเหมือนบิดากับบุตรและทรงกำหนดให้อุปัชฌาย์กับสัทธิวาสิกมีหน้าที่ให้ความอนุเคราะห์ต่อกัน คือ ให้อุปัชฌาย์มีหน้าที่อุทเทส ปริปัชฌา โอวาทและอนุศาสน์แก่สัทธิวาสิก รวมไปถึงการที่ทั้งสองฝ่ายเป็นภาระดูแลกันเมื่อเกิดความไม่ยินดี ความรำคาญ ความเห็นผิด ตลอดจนชวนชวนขวยการสงเคราะห์จากสงฆ์ในกรณีที่เกี่ยวข้องด้วย (วิ.ม. (ไทย) 4/64-67/70-01)

ในปณามิตกถา ปรากฏเรื่องสัทธิวาสิกทั้งหลายไม่ประพฤติชอบในพระอุปัชฌาย์ พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติโทษในอาบัติทุกกฏสำหรับสัทธิวาสิกผู้ประพฤติเช่นนั้น (วิ.ม. (ไทย) 4/68-66/02-03)

ในมหาวิทยาลัย อาจริยวัตตกถาปรากฏเรื่องพระอุปัชฌาย์ของภิกษุหลายรูปมรณภาพไปบ้าง สึกเสียบ้าง ไปเข้าลัทธิอื่นบ้าง เมื่อขาดพระอุปัชฌาย์ไม่มีผู้คอยแนะนำตักเตือน ภิกษุเหล่านั้นจึงขาดความสำรวมระวังในพระธรรมวินัย เมื่อได้รับการติเตียน พระผู้มีพระภาคจึงมีพระพุทธานุญาตให้ถือนิสสัยกับภิกษุมิพรรษา 10 ได้ (วิ.ม. (ไทย) 4/77/106-107)

ทั้งนี้ เพื่อสร้างเสริมระเบียบความประพฤติขึ้นในหมู่ภิกษุ เพื่อให้ภิกษุมีความรับผิดชอบรักใคร่ดูแลกันโดยมุ่งเน้นคุณค่าของวิถีชีวิตภายใต้หลักพระธรรมวินัย ตลอดจนจนเป็นการปลูกฝัง ศาสนทายาทและความเลื่อมใสอย่างรอบด้าน

เป็นวินัยกรรม ในปวารณาชั้นธกะ อฆาสุวิหารปรากฏเรื่องพระผู้มีพระภาคตรัสห้ามการสมทานประพฤติมคฺวัตร ที่พวกเดียรถีย์ถือปฏิบัติและทรงกำหนดโทษในอาบัติทุกกฏ จากนั้นจึงมีพระพุทธานุญาตการปวารณาเพื่อว่ากล่าวกันแก่ภิกษุผู้จำพรรษาแล้ว ด้วยเหตุ 3 สถาน คือ ด้วยได้เห็น ด้วยได้ยิน ด้วยนึกสงสัย เพื่อว่ากล่าวตักเตือนและแก้ไขข้อบกพร่องของกันและกัน (วิ.ม. (ไทย) 4/200/331-334)

ในมหาขันธกะ ปณามิตกถาปรากฏพราหมณ์ผู้หนึ่งเห็นภิกษุทั้งหลายได้รับการบริโภคาหารที่ดี จึงทำการบรรพชาอุปสมบท ภายหลังปรากฏข้อเท็จจริงว่าไม่ได้ถือบวชด้วยศรัทธา หากแต่เพราะเห็นแก่ปากท้อง เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทราบจึงมีพระพุทธานุญาตให้ภิกษุผู้ให้อุปสมบทบอกนิสสัย 4 ด้วย (วิ.ม. (ไทย) 4/73/100-102)

นอกจากนี้ ในธรรมบทยังระบุเรื่องการบอกกัมมัญฐานที่เป็นหน้าที่ของผู้ให้บรรพชาอุปสมบท ต้องบอกอาการ 32 หรือเมื่อไม่สามารถบอกทั้งหมด ก็ควรบอกตจปัญจกัมมัญฐาน เพราะหากไม่บอก อาจเป็นการทำลายอุปนิสัยแห่งมรรคผลของผู้บรรพชาอุปสมบทให้เสียไป (พระพุทธโฆสะจารย์, 2533)

เพื่อประโยชน์ในการพัฒนาดนเองจากการอยู่ร่วมกันของภิกษุ เป็นระเบียบให้รับทราบวิถีชีวิตความเป็นอยู่ภายในสมณเพศ ตลอดจนจนเป็นการรักษาอุปนิสัยในมรรคและผลของผู้ได้รับบรรพชาอุปสมบทนั่นเอง

เป็นสิกขาบทที่ทรงบัญญัติขึ้น เช่น ในมหาขันธกะ ปณามนาขมาปนาปรากฏเรื่องอันเตวาสิกหลายรูปไม่ประพฤติชอบในอาจารย์ทั้งหลาย เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทราบจึงทรงกำหนดโทษในอาบัติทุกกฏสำหรับภิกษุอันเตวาสิกผู้ไม่ประพฤติชอบในอาจารย์และมีพระพุทธานุญาตให้อาจารย์ทำการประณามอันเตวาสิกผู้ไม่ประพฤติชอบ (วิ.ม. (ไทย) 4/80/117) ทรงกำหนดโทษในอาบัติทุกกฏสำหรับภิกษุอันเตวาสิกผู้ถูกประณามแล้วไม่ขอขมา (วิ.ม. (ไทย) 4/80/117-118) อาจารย์ที่อันเตวาสิกขอขมาแล้วไม่รับการขอขมาที่ประณาม ไม่ถูกต้องหรือไม่ประณามอันเตวาสิกผู้ไม่ประพฤติชอบ (วิ.ม. (ไทย) 4/80/118)

เพื่อเป็นระเบียบปฏิบัติระหว่างกันที่มุ่งเน้นการมีปฏิสัมพันธ์ในลักษณะของอาจารย์กับอันเตวาสิกและอุปัชฌาย์กับสัทธิวิหาริก ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญประการหนึ่งภายในสังคมสงฆ์

จากการศึกษากรอบของธรรมสากัจฉาพบว่า ธรรมสากัจฉาเป็นกลไกสำคัญของการอยู่ร่วมกันในรูปแบบสังคมสงฆ์ตลอดจนมีพระพุทธดำรัสทรงสนับสนุนให้ภิกษุมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันในรูปแบบของการสื่อสารระหว่างกันโดยตรง เช่น ตรัสแนะนำเรื่องที่จะสนทนากันโดยตรง เป็นวัตรที่พึงปฏิบัติต่อกันระหว่างอุปัชฌาย์กับสัทธิวิหาริกที่จะต้องมีหน้าที่ดูแลความเป็นอยู่ของกันและกันและเอื้อเฟื้อต่อกันโดยธรรม เป็นสิกขาบทที่ทรงบัญญัติขึ้น เช่น ทรงกำหนดโทษในอาบัติทุกกฏสำหรับภิกษุอันเตวาสิกผู้ถูกประณามแล้วไม่ขอขมา เป็นต้น

บทบาทของธรรมสภาจกฉาในยุคหลังพุทธกาล

ในยุคหลังพุทธกาล กระบวนการธรรมสภาจกฉาวิบทบาทสำคัญอย่างเห็นได้ชัด ในฐานะเป็นกลไกใน รอยต่อของพัฒนาการทางพระพุทธศาสนา โดยจัดบทบาทเป็น 3 ด้าน คือ

1) เป็นกลไกในการสังคายนา

ธรรมสภาจกฉาเป็นกลไกสำคัญต่อการรวบรวมเรียบเรียงหมวดหมู่พระพุทธรูปในยุคลงพุทธกาล โดยเฉพาะการทำสังคายนาครั้งที่ 1 ที่สามารถสื่อความสำคัญในแง่ความหมายของการสังคายนาได้อย่าง สมบูรณ์ คือ การประชุม รวบรวมและจัดหมวดหมู่คำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างเป็นระบบและจัดวางอย่าง เป็นระเบียบแบบแผนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยยึดแนวทางที่พระสารีบุตรร้อยกรองไว้แล้วในสังคิยสูตร ณ เบื้องพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้า (ที.ปา. (ไทย) 11/206-340/247-366) เป็นบรรทัดฐานดัง ปรากฏในวินัยปิฎก จุฬวรรคว่า หลังการถวายพระเพลิงพระพุทธรูป พระมหากัสสปะปรารภเสถียรภาพของ พระพุทธศาสนาในที่ประชุมพระสงฆ์ หลังจากได้รับสั่งถามดีแล้วจึงทำการคัดเลือกผู้เข้าร่วมสังคายนา พระธรรมวินัยภายในกรุงราชคฤห์ ในรูปแบบธรรมสภาจกฉา กล่าวคือ ท่านพระมหากัสสปะเถระเป็นประธาน ทำหน้าที่สอบถามเรื่องราว เช่น สูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัส ณ ที่ไหน ทรงปรารภใคร เพราะเรื่องอะไร เป็นต้น โดยให้พระอุบาลีทำหน้าที่วิสัชนาเรื่องวินัย พระอานนท์เป็นผู้วิสัชนาพระธรรม ทั้งพระสูตรและพระอภิธรรม เมื่อสังคายนาแต่ละปิฎกจบลง พระสงฆ์สังคิยสถานการยได้ท่องจำและสังวัญยปิฎกนั้นๆ โดยมุขปาฐะ (วิ.จ. (ไทย) 7/437-440/375-381)

การสังคายนาครั้งนี้ นอกจากจะเป็นอุปการะในการดำรงรักษาหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา แล้ว ยังชี้ให้เห็นลักษณะสำคัญของกระบวนการแสวงหาความรู้ ด้วยวิธีธรรมสภาจกฉาที่มีความจำเพาะเจาะจง ในการสอบถามผู้ทรงความรู้พิเศษเฉพาะในแต่ละด้านอีกด้วย

2) เป็นกลไกในการชำระมลทินพระพุทธศาสนา อันเป็นเหตุในการสังคายนาครั้งที่ 3

หลังพระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานได้ราวพุทธศตวรรษที่ 2 เกิดลาภสักการะขึ้นในพระพุทธศาสนาเป็น อันมากจากพระราชาศรัทธาพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งราชวงศ์โมริยะ เป็นผลให้นักบวชในลัทธิอื่นปลอมแปลง เข้ามาแสวงลาภสักการะแล้วพากันแสดงลัทธิลัทธิดั้งเดิมของตนและพระพุทธศาสนาก็เสื่อมโทรมลงโดยลำดับ พระเจ้าอโศกจึงทรงศึกษาหลักคำสอนพระพุทธศาสนาจากพระโมคคัลลีสบุตรตีสเถระแล้วทำการชำระ พระพุทธศาสนา โดยวิธีธรรมสภาจกฉา กล่าวคือ ทรงให้จัดพวกภิกษุผู้มีลัทธิเดียวกันอยู่รวมกันเป็นพวกๆ แล้ว ตรัสถามลัทธิของภิกษุเหล่านั้นทีละพวก (พระพุทธโฆสาจารย์, 2540) ด้วยวิธีนี้ จึงทรงสามารถชำระ พระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์ได้เป็นผลสำเร็จ ต่อมาพระโมคคัลลีสบุตรตีสเถระจึงคัดเลือกภิกษุหนึ่งพันรูป เพื่อ สังคายนาพระธรรมวินัย ในรูปแบบธรรมสภาจกฉาเช่นครั้งก่อนๆ พร้อมกันนี้พระโมคคัลลีสบุตรตีสเถระได้ขยาย ความคัมภีร์กล่าวถึงที่พระผู้มีพระภาคตรัสมาติกา หรือบทตั้งไว้ในอธิธรรมปิฎกเพิ่มเติม โดยเรียบเรียง ข้อความคำถามคำตอบเกี่ยวกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอย่างละ 500 พร้อมทั้งการรับรองจากพระสังคิย สถานการยในการสังคายนาคราวเดียวกัน (สุชีพ ปุณฺณานุกาพ, 2539)

การสังคายนาครั้งนี้ อาศัยมูลเหตุจากการที่นักบวชลัทธิอื่นปลอมบวชเพื่อแสวงหาลาภสักการะเป็น จำนวนมาก โดยไม่เอื้อเฟื้อต่อหลักการประพฤติปฏิบัติหรือการศึกษาหลักธรรมและสามารถนำกระบวนการ ธรรมสภาจกฉามาประยุกต์ได้อย่างสอดคล้องกับปรากฏการณ์ทางสังคม โดยเฉพาะลักษณะการจัดพวกภิกษุผู้ มีลัทธิเดียวกันอยู่รวมกันเป็นพวก แล้วตรัสถามลัทธิทีละพวกที่สะท้อนให้เห็นคุณลักษณะสำคัญของระบบการ สื่อสารสองทางที่ผู้รับส่งสารสามารถทราบข้อมูลของสารได้ทันทีและสามารถนำมาปรับใช้ได้อย่างมี ประสิทธิภาพ

3) เป็นกระบวนการสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนาเจริญเฟื่องฟูอีกครั้งสมัยพระเจ้ามิลินท์หรือพระเจ้าเมนันเดอร์ (Menander) ซึ่งเป็นกษัตริย์เชื้อสายกรีกที่ปกครองอินเดียอยู่ระยะหนึ่ง (พ.ศ. 400-500) ทรงแตกฉานวิชาไตรเพทและศาสนาปรัชญาต่างๆ รวมทั้งพุทธศาสนาและโปรดการโต้ว่าทะเลาะเถียงศาสนาปรัชญา เป็นเหตุให้พระภิกษุสามเณรในเมืองสาละหวาดเกรงต่อว่าทะเลาะอยู่ไม่เป็นสุขจึงอพยพไปทีอื่น ขณะพระองค์ประทับในเมืองนั้นตลอด 12 ปี จนคณะสงฆ์สมัยนั้นคัดเลือกพระนาคเสนเถระมาสนทนาคถาธรรมเรื่องศาสนาปรัชญา กับพระองค์เป็นเวลาหลายวันจนทรงให้การยอมรับ ข้อเสนอเหล่านี้ได้ถูกรวบรวมเป็นคัมภีร์สำคัญ ซึ่งเรียกกันว่า "มิลินทปัญหา" (วทีน อินทสระ, 2556)

จากกรณีนี้ นอกจากจะสะท้อนคุณค่าของธรรมสากัจฉาในเชิงการเผยแผ่และที่มาของคัมภีร์ที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา ซึ่งมีเนื้อหารายละเอียดอันแสดงถึงความสามารถของผู้รับส่งสารที่สามารถปรับเปลี่ยนพฤติกรรมในการสื่อสารได้ทันทีทำให้ทราบสาระสำคัญของสารได้อย่างละเอียดลึกซึ้ง ครอบคลุม และสามารถสะท้อนคุณค่าของหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี

จากการศึกษาบทบาทของธรรมสากัจฉาในยุคหลังพุทธกาลพบว่า กระบวนการธรรมสากัจฉาถูกนำมาใช้เป็นกลไกในการสังคายนา โดยเฉพาะการทำสังคายนาครั้งที่ 1 ที่สามารถสื่อความสำคัญในแง่ความหมายของการสังคายนาวิธีธรรมสากัจฉาได้อย่างสมบูรณ์ จากรูปแบบในการสังคายนา กล่าวคือ พระมหากัสสปเถระ ทำหน้าที่สอบถามพระอุบาลีทำหน้าที่วิสัชนาเรื่องวินัย พระอานนท์เป็นผู้วิสัชนาพระธรรมการชำระมลทินพระพุทธศาสนาจากการที่พระเจ้าอโศกทรงศึกษาหลักคำสอนพระพุทธศาสนาแล้วสอบถามลัทธิจากผู้ปลอมบวชและทำให้ภิกษุบริษัทบริสุทธิ์ได้ผลสำเร็จ ตลอดจนเป็นกระบวนการสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่งเห็นได้ชัดจากกรณีที่พระนาคเสนเถระสนทนาคถาธรรมเรื่องศาสนาปรัชญา กับพระเจ้ามิลินท์ จนเกิดความเลื่อมใส ขณะเดียวกันเนื้อหาข้อสนทนาในครั้งนี้ก็ได้รับการรวบรวมเป็นคัมภีร์สำคัญ ที่เรียกกันว่า "มิลินทปัญหา" และได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางในปัจจุบัน

บทบาทของธรรมสากัจฉาในสังคมไทย

ศาสนาพุทธเข้าสู่ประเทศไทยหลังจากการทำสังคายนาครั้งที่ 3 คือ ประมาณ พ.ศ. 235 (กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, 2551) ส่วนสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกล่าวว่า คนไทยเรานั้นได้นับถือพระพุทธศาสนามาก่อนที่จะอพยพมาตั้งประเทศไทยในปัจจุบันนี้แล้ว (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2490) สอดคล้องกับคำบรรยายของพระศรีวิสุทธิโมลี (ประยูทธ ปยุตโต) ว่า ก่อนที่ชนชาติไทยจะได้ตั้งอาณาจักรเป็นประเทศไทยเป็นปึกแผ่นมั่นคง คือ เริ่มแต่การตั้งอาณาจักรสุโขทัยนั้น ชนชาติไทยในภูมิภาคสุวรรณภูมิคลุมไปถึงรัฐไทยต่างๆ ในดินแดนตั้งแต่ทางตอนใต้ของประเทศจีนได้รับนับถือพระพุทธศาสนามาแล้ว (กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, 2513) อย่างไรก็ตาม จากอิทธิพลของหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาก่อให้เกิดปัญหาทางการเมืองเชิงศาสนาที่ผสมผสานกันระหว่างแนวคิดทางการเมืองการปกครองกับอุดมคติทางศาสนา และโครงสร้างความชอบธรรมทางอำนาจโดยความพร้อมใจของเหล่าขุนนางและสมณชีพราหมณ์ที่เรียกว่าอเนกชนนิกรสโมสรสมมติ (จันทร์ฉาย ภักดีอิม, 2528) ตลอดจนพระราชจริยวัตรตามทรงสนทนาคถาธรรมของพระพุทธศาสนา

ลักษณะผสมผสานทางความคิดระหว่างการเมืองการปกครองกับอุดมคติทางศาสนา ซึ่งเห็นได้ชัดจากการที่พระมหากษัตริย์ ทรงดำเนินนโยบายทางการเมืองโดยอาศัยพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือ เช่น การรับรองการดำเนินกิจกรรมในวันพระสำหรับพุทธศาสนิกชนในหลักศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527) โดยถือว่าเป็นวันสำคัญที่จะถือโอกาสไปวัดเพื่อทำบุญถวายภัตตาหารแด่พระสงฆ์และฟังพระธรรมเทศนา สำหรับผู้ที่เคร่งครัดในพระพุทธศาสนาอาจถือศีลแปดหรือศีลอุโบสถในวันพระ นอกจากนี้ยัง

ทรงใช้พระพุทธศาสนาเป็นเครื่องช่วยในการปกครองอีกด้วย เช่น การรจนาวรรณคดีไตรภูมิพระร่วงของพระมหาธรรมราชาลิไท (ศักราช ปันหนึ่งเพ็ชร, 2552) และมหาชาติคำหลวงที่แต่งขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งใช้เป็นเครื่องมือในการอบรมสั่งสอนศีลธรรมแก่ประชาชนได้เป็นอย่างดี

โดยเฉพาะในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่ได้ทรงสนใจศึกษาพระพุทธศาสนาและมีพระราชปณิธานถึงสมเด็จพระสังฆราช และพระราชอาคันตุกะให้ถวายวิสัชนาในข้อธรรมซึ่งทรงสงสัยและถือเป็นแบบอย่างแก่พระมหากษัตริย์ในรัชกาลต่อๆ มาในการบำเพ็ญพระองค์เป็นองค์อัครศาสนูปถัมภกจะทรงยกย่อง รักษา รวมถึงฟื้นฟูพระพุทธศาสนา หรือมีพระราชปณิธานในข้อราชการที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการพระพุทธศาสนาภายในประเทศ และเป็นแบบอย่างแก่พสกนิกรในการศึกษาและพิจารณาพระธรรมวินัยของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยอาศัยเค้าโครงจากพระสูตรที่พระเจ้าแผ่นดินบางพระองค์ทูลถามปัญหาต่อพระผู้มีพระภาคเจ้ากับคัมภีร์มีลิตปัญหาและยังคงมีการยึดถือปฏิบัติเป็นประเพณีจนในปัจจุบัน (อารักษ์ สังหิตกุล, 2550) ควบคู่ไปกับการรักษาและถ่ายทอดในเชิงวัฒนธรรมประเพณีตามคติความเชื่อหลังยุคพุทธกาล เช่น การเทศน์ 3 ธรรมาสน์ ซึ่งจำลองการทำสังคายนาครั้งแรกในพระพุทธศาสนา (พระธรรมกิตติวงศ์, 2548) โดยถือว่าเป็นบุญใหญ่ โดยเหตุที่เจ้าภาพมีบทบาทในการรักษาพระธรรมวินัย การเทศน์แบบปฐกวิสัชนาที่มีถามและตอบปัญหาธรรมโดยอิงคำสมมติตนตามนัยแห่งคัมภีร์กถาวัตถุ เป็นต้น

อย่างไรก็ดี มีการนำกระบวนการธรรมสาส์นมาประยุกต์ใช้ในกระบวนการพัฒนาจิตด้วยเช่นกัน โดยเชื่อมโยงความหมายของธรรมสาส์นที่ได้รับการตีความขึ้นเฉพาะในแง่การเป็นกระบวนการดำเนินไปสู่ปัญญาบริสุทธิ์ หรือปัญญาในธรรมว่า "การสนทนาบอกความเป็นไปแห่งจิตของตน เป็นองค์ธรรมเครื่องสนับสนุนความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ อันหมายถึงวิปัสสนาสัมมาทิฐิ ซึ่งหมายถึงอรรถัตถมคคัมภีร์สัมมาทิฐิ" (ม.ม.อ. (บาลี) 2/452/254, อ.ป.ญจ.อ. (บาลี) 3/25/7, อ.ป.ญจ.ภ. (บาลี) 3/25/0)

จากการศึกษาบทบาทของธรรมสาส์นในสังคมไทยพบว่า หลังจากศาสนาพุทธเข้าสู่ประเทศไทย อิทธิพลของหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาก่อให้เกิดปรัชญาทางการเมืองเชิงศาสนา และโครงสร้างความชอบธรรมทางอำนาจ ซึ่งเห็นได้ชัดจากการที่พระมหากษัตริย์ทรงดำเนินนโยบายทางการเมือง โดยใช้ศาสนาเป็นเครื่องมือในการอบรมสั่งสอนประชาชน อย่างไรก็ดี ธรรมสาส์นเริ่มมีบทบาทสำคัญอย่างเห็นได้ชัดในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่ได้ทรงสนใจศึกษาพระพุทธศาสนาและมีพระราชปณิธานถึงสมเด็จพระสังฆราชในข้อธรรมซึ่งทรงสงสัยและเป็นแบบอย่างแก่พระมหากษัตริย์ในรัชกาลต่อๆ มาในการบำเพ็ญพระองค์เป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก และยังคงมีการยึดถือปฏิบัติเป็นประเพณี ควบคู่ไปกับการรักษาและถ่ายทอดในเชิงวัฒนธรรมประเพณีตามคติความเชื่อหลังยุคพุทธกาล เช่น การเทศน์ 3 ธรรมาสน์ การเทศน์แบบปฐกวิสัชนาที่ เป็นต้นอย่างไรก็ดี มีการนำกระบวนการธรรมสาส์นมาประยุกต์ใช้ในกระบวนการพัฒนาจิตโดยเชื่อมโยงความหมายของธรรมสาส์นที่ได้รับการตีความในแง่การเป็นกระบวนการดำเนินไปสู่ปัญญาบริสุทธิ์อย่างเป็นระบบด้วยเช่นกัน

สรุป

การสื่อสารเป็นเสมือนเส้นเลือดที่หล่อเลี้ยงสังคม โดยเฉพาะสังคมสงฆ์ที่ถูกออกแบบขึ้นโดยกระบวนการดำเนินการสื่อสารสองทางที่เรียกว่า "ธรรมสาส์น" และพบว่า ในวินัยปิฎก ธรรมสาส์นถูกนำมาใช้เป็นกลไกสำคัญในกระบวนการบัญญัติสิกขาบท ที่สอดคล้องกับจุดหมายทางพระวินัย ซึ่งครอบคลุมไปถึงประโยชน์ของสงฆ์ ตัวบุคคล ความบริสุทธิ์แห่งพรหมจรรย์ ประชาชน ตลอดจนพระศาสนา นอกจากนี้แล้วยังถูกนำมาใช้ในกิจกรรมที่มีการดำเนินการเป็นการสงฆ์ที่ต้องมีการประกาศให้รับทราบ การถามความเห็นและตกลงกันตามสมควรแก่ความหนักเบาของแต่ละกรณี

ส่วนในพระสูตรต้นตปิฎกพบว่า ธรรมสาส์นเป็นมงคลสูงสุดประการหนึ่งและเป็นกระบวนการอันนำไปสู่การบรรลุอุดมคติในพระพุทธศาสนา โดยมีพระพุทธดำรัสสนับสนุนส่งเสริม นอกจากนี้ยังจัดอยู่ในฐานะเป็นต้นธารแห่งพระสูตรที่พระสิริมงคลจารย์รวบรวมไว้ 4 ประการ คือ เกิดเพราะอภัยภัยของตนเอง เกิดเพราะอภัยภัยของผู้อื่น เกิดเพราะเกิดเรื่องขึ้นและเกิดเพราะอำนาจแห่งคำถาม ในขณะที่เดียวกันก็มีการกำหนดกรอบของธรรมสาส์นไว้ด้วย ภายหลังพุทธปรินิพพานพบว่า กระบวนการธรรมสาส์นถูกนำมาใช้เป็นกลไกสำคัญในการทำสังคายนา การชำระมคตินพระพุทธศาสนา รวมไปถึงเป็นกระบวนการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่น่าสนใจและได้รับการบันทึกเป็นคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาเล่มหนึ่งซึ่งได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางในปัจจุบัน

ส่วนในประเทศไทย การสื่อสารในรูปแบบธรรมสาส์นโดยองค์รวม ยังคงมีการรักษาและถ่ายทอดในรูปแบบประเพณีนิยม เช่น การเทศน์ 3 ธรรมาสน์ ซึ่งจำลองการทำสังคายนาครั้งแรกในพระพุทธศาสนา ซึ่งถือเป็นบุญใหญ่โดยการที่เจ้าภาพเป็นผู้มีบทบาทในการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาและมีส่วนในการรักษาพระธรรมวินัย การเทศน์แบบปฐกวิสัชนาที่มีถามและตอบปัญหาธรรมโดยอิงคำสมมติตนนัยแห่งคัมภีร์กถาวัตถุ โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเพณีพระราชปฐกฐาที่ปรากฏบันทึกเป็นหลักฐานในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชจากการทรงมีพระราชปฐกฐาถึงพระสงฆ์ให้ถวายวิสัชนาในข้อธรรมซึ่งทรงสงสัยและถือเป็นแบบอย่างแก่พระมหากษัตริย์ในรัชกาลต่อๆ มาในการบำเพ็ญพระองค์เป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก อย่างไรก็ตามการนำกระบวนการธรรมสาส์นมาประยุกต์ใช้ในกระบวนการพัฒนาจิตได้อย่างเป็นระบบโดยการเชื่อมโยงความหมายของธรรมสาส์นที่ได้รับการตีความเชิงลึกที่ชี้เฉพาะในแง่การเป็นกระบวนการดำเนินไปสู่ปัญญาบริสุทธิ์ หรือปัญญาในธรรมอย่างเป็นระบบด้วยเช่นกัน

เอกสารอ้างอิง

- กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม. (2551). *กรมการศาสนา*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด.
- คณะกรรมการแผนกตำรา. (2540). *ปฐมสมันตปาสาทิกาแปล เล่ม 1*. (พิมพ์ครั้งที่ 6). กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- จันทร์ฉาย ภัคธิดา. (2528). *การศึกษาวิเคราะห์ความชอบธรรมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสมัยอยุธยา*. รายงานการวิจัย กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (2527). *ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมหาราช*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปิ่นนิตดา นพพานวัน. (2533). *การศึกษากระบวนการสื่อสารเพื่อเผยแพร่ธรรมะของสถาบันสงฆ์*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). (2548). *พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดคำวัด*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). (2557). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*. (พิมพ์ครั้งที่ 23). กรุงเทพมหานคร :มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). (2557). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 27). กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพุทธโฆษาจารย์. (2533). *ธัมมปทฎฐกถา (ตติโย ภาค)*. (พิมพ์ครั้งที่ 31). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

241 วารสารบัณฑิตสาเกตปริทรรศน์ ปีที่ 4 ฉบับที่ 2 กรกฎาคม - ธันวาคม 2562

- พระพุทธโฆษาจารย์. (2540). *สมนตปาสาทิกา นาม วินยภูฏกถา (ปฐโม ภาค)*. (พิมพ์ครั้งที่ 10). กรุงเทพมหานคร :มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬา*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬา*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกแปลฉบับภาษาไทย*. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *อรรถกถาภาษาบาลี*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาวิทยาลัย. (2534). *พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด 91 เล่ม*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
- วศิน อินทสระ. (2556). *อธิบายมิลินทปัญหา*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา.
- ศักดา ปั่นเหม่งเพ็ชร. (2552). *วาทศิลป์ของพระมหากษัตริย์และบุคคลสำคัญในยุคสุโขทัยและอยุธยา*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: อัมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2490). *ตำนานพระพุทธเจดีย์*. พระนคร: โรงพิมพ์ไทยพิทยา.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. (2539). *พระไตรปิฎก ฉบับประชาชน*. (พิมพ์ครั้งที่ 16). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
- สุรัตน์ ตรีสุกุล. (2547). *หลักนิเทศศาสตร์*. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์หนังสือมหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.
- เสถียร เขยประทับ. (2531). *การสื่อสารกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในประเทศไทยด้วยพัฒนา*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อารักษ์ สังหิตกุล. (2550). *ประชุมพระราชปจฉา เล่ม 1*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คณะรัฐมนตรี และราชกิจจานุเบกษา.